

СЛОВОТВІР ФЕМІННИХ НАЗВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ І МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

Ідеться про процес формування назв жінки за ознакою територіальної, національної та етнічної приналежності. Особлива увага приділяється словотвірній базі цих фемінних номінацій і суфіксальному способу творення, розглядається продуктивність формантів -к-а, -ин-я.

Ключові слова: історичний словотвір, дериватологія, суфікс, фемінітив, маскулізм, катойконім, етнонім, відойконімічна прізвищева назва.

Українська мовознавча наука ввійшла у друге десятиліття XXI ст. із солідним доробком у царині дериватології. Сьогодні словотвір уже не просто співіснує чи є відокремленим від інших наук, а взаємодіє з ними, стає інтердисциплінарною галуззю знань, результати якої важливі не лише для мовознавства, а й для інших антропологічних наук — психології, логіки, культурології, гносеології, герменевтики [5, 28].

Чільне місце серед праць, присвячених іменниковому словотвору, посідають розвідки щодо назв осіб за територіальною, національною та етнічною приналежністю (праці В. Горпинича, Д. Гринчишина, О. Кровицької, В. Лучика, Л. Родніної, С. Савицького та ін.). Слід відзначити, що фемінні назви цієї лексико-семантичної групи (етноніми і катойконіми) не були предметом спеціальних досліджень, проте інші семантичні розряди та загальні назви жіночості привертали увагу вчених. Зокрема, структурно-семантичні особливості, способи творення, а також історія формування фемінітивів на матеріалі української та інших слов'янських мов досліджувались такими вченими, як О. Білих, В. Бланар, М. Брус, Я. Горецький, Л. Гумецька, Л. Двонч, І. Ковалик, С. Семенюк, М. Сенів, І. Фекета, І. Шпілько та ін.

У статті поставлено за мету з'ясувати особливості історичного словотвору фемінних назв за територіальною, національною та етнічною ознаками, зокрема виявити основні суфікси, що беруть участь у творенні жінки-жительки. Матеріалом для дослідження стали приклади фемінних назв із пам'яток давньоруської та староукраїнської мов.

У лінгвістиці фемінні номінації *F* це, як правило, іменники з характерними дериваційними й лексико-семантичними ознаками [11]. Дериваційна специфіка фемінітивів полягає в їхньому творенні від маскулінних найменувань, що зумовлює модифікаційне словотвірне значення «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником», напр.: *киянин F киянка*, *львів'янин F львів'янка*. Деякі дослідники, відзначаючи пріоритетність відмаскулінної мотивації іменників зі значенням жіночості, вказують на «походження деяких жіночих назв ... від іменників та дієслів, прикметників, дієприкметників, словосполучень» [2].

Фемінативи, мотивовані найменуваннями особи чоловічого роду за етнічною, національною ознакою чи місцем проживання на зразок *вінничанин F вінничанка*, *ефіопець F ефіопка*, *мінчанин F мінчанка* у лінгвістиці протиставляються назвам осіб за професією, видом занять, посадою, званням тощо на зразок *поет F поетеса*, *поетка*; *словесник F словесниця*; *директор F директорка*, *директриса*. На думку А. П. Загнітка, для іменників першої групи характерна однакова семантична складність корелятивів: *москвич* — «житель Москви» + «чоловік», *москвичка* — «жителька Москви» + «жінка», *француз* — «особа за національністю» + «чоловік», *французженка* — «особа за національністю» + «жінка». За дослідником, додавання фемінного суфікса «нейтралізує» чоловічу стать [6, 46].

Фемінативи другої групи семантично складніші, ніж іменники чоловічого роду: *птахар* — «назва особи за типом заняття», *птахарка* — «назва особи за типом заняття» + «жін. стать». «Інтегральний елемент, — стверджує А. П. Загнітко, — ускладнюючи екстенціонал слова, маркує його» [там саме].

У давньоруській та староукраїнській мові фемінітивні номінації особи за етнічною, національною і територіальною приналежністю були поодинокими порівняно з відповідними назвами чоловічого роду. Проте поступово, з різних соціальних причин, жіночі відповідники маскулінних назв жителів проникали в писемні джерела давньоруського та староукраїнського періодів розвитку мови. Такі особові назви здебільшого утворювалися за допомогою суфіксів від основ різного типу, а саме: 1) співвідносних чоловічих найменувань, 2) основ іменників на позначення країни, частини світу або народу, 3) множинних назв та 4) прикметникових основ на -ськ- [9]. Ці основи могли бути

усіченими (напр.: *руси(н) или гръчи(н)* ґ *руска* (ССМ II, 308), *грекиня* (Тимч, 604)) і повними (напр.: *Данило Микитинъ, жителъ Дохновский* (Тимч, 931) ґ *Олени Іванихи жительки Рибчанское* (Тимч, 931)), тобто в процесі модифікації або відсікався «зайвий» морф, або твірна основа залишалася без змін. Найчастіше відсікалися морфи **-ин** (**-анин** / **-янин**) (*егуптянинъ* (Тимч, 878) ґ *егуптянка* (Гал.Кл.Раз., 327), рідше ґ **-итин** (*блюсти Псковитина* (Ак. ЗР I, 56) ґ *псковка* [1, 117]), **-ецъ** (*Нѣмци* (ЛЛ, 85) (одн. *нѣмць*) ґ *нѣмки* (Азарх, с. 117)), **-ик** (**-чик**) (*егупчикъ* (Тимч, с. 878) ґ *егуптянка* (Гал.Кл.Раз., 327)) та **-ич** (*москвічъ* ґ *московъка* (ССМ I, 614)).

Іншими, крім усічення основи, особливостями відмаскулінної деривації фемінітивів у давньоруській та староукраїнській мові виступають різноманітні поєднання твірних основ і дериваційних формантів, зокрема зміщення акценту (*грек* ґ *гречанка/грекиня*), чергування звуків (*нѣмчинъ* ґ *нѣмка*), а також поєднання цих явищ (*волохъ* ґ *волошка*) тощо.

У давньоруській та староукраїнській періоди розвитку мови найактивнішими у творенні жінки-жительки були суфікси **-к-а** та **-ын-я**.

Відомо, що суфікс **-к-а** (**-к-а**) походить із праслов'янських суфіксів **-ька**, **-ька** й виступає характерним для форм жіночого роду давнім поширювачем суфікса **-к-** (**-ко-**), успадкованим через праслов'янську мову з індоєвропейської (і.-є. ***-ка**) [7, 289].

Унаслідок перерозкладу простого суфікса **-к-а** та катойконімної морфеми **-ан-** (**-ян-**) виникає складний суфікс **-анк-а** (**-янк-а**). Це підтверджується, за В. О. Горпиничем, наявністю в давньоруській період іменника *тферянка*, що не мав множинної форми *тферяне* [3, 15]. Суфікси **-к-а**, **-анк-а** зазвичай приєднувалися до повної/усіченої основи іменника чоловічого роду, напр.: *галичанинъ* (Тимч, 503) ґ *с галичаньками* (ЛІ, 661).

Іншим суфіксом іменників-фемінітивів за місцем проживання був **-ын-я**, напр.: *чехыни* (ЛЛ 1377, 25 об.). Цей суфікс ґ як формальний показник граматичного роду та відмінка ґ виступав непродуктивним для словотвірної кореляції за ознакою статі [1, 117] й **-ын** зазвичай поєднувався з усіченою основою множинних чи однинних катойконімів чоловічого роду, напр.: *Грѣчинъ* (ЛІ, 532) ґ *грекыни* (ЛЛ 1377, 23 об.). Формант **-ын-я** брав участь у творенні іменників як від загальних, так і від власних назв, пор.: *селянинъ* ґ *селяныня* [1, 117], *самаряне/самарянинъ* ґ *самаряныни* (ЛЛ 1377, 23 об.) тощо.

У староукраїнській мові суфікси **-ин-** та **-к-** зберегли свою активність.

Зафіксовані у пам'ятках та лексикографічних працях фемінативи на **-ин-я** є спадщиною давньоруського періоду (напр., фемінне найменування *грекини* (= грекиня) (СУМ, 82)), нові ж назви з цим формантом були поодинокими. Вони виникали, як і в давньоруській мові, від іменників чоловічого роду, напр.: *болгаринъ* (ССМ I, 109) ґ *болгариня* (Тимч, 119).

У староукраїнській мові деривати жіночого роду з суфіксом **-к-а** утворювалися від різних основ катойконімів чоловічого роду (найчастіше від безсуфіксальних іменників і суфіксальних назв осіб непродуктивних моделей), рідше від словосполучень, а також були формально-семантично пов'язані з етнонімами та географічними назвами, напр.: *Марию арменку* (Тимч, 33), *балычанка* (АкЮЗР II, 28), *от болгарки* (Тимч, 119), *Волошки* (Тимч, 302) ґ від *волошка* ґ родом з Молдавії / Італії, *егуптянка* (Гал.Кл.Раз., 327), *жидовка* (Тимч, 928), *козичанки* (АрхЮЗР, VI-I, 104), *краковьяньки* (АрхЮЗР, III-I, 386), *литовка*, *псковка* [1, 117], *римлянка* (Жит. Св., 190), *сапенжанцѣ* (АкЮЗР II, 53), *трызнянка* (АкЮЗР II, 81), *цыганка* [1, 120] тощо. Крім власних назв, представлених вище, у пам'ятках зафіксовані загальні іменники з суфіксом **-к-**, напр.: *жителка* (Тимч, 931), *горожанка*, *слобожанка*, *сусѣдка* [1, 120].

Як і в давньоруській мові, суфікс **-к-а**, сполучаючись із катойконімними основами на **-ан-** (**-ян-**), утворював складний формант **-анк-а** (**-янк-а**), напр.: *аравитянка*, *аравлянка* (Тимч, 29) ґ мешканка Аравії та ін.

Слід відзначити, що утворення з суфіксом **-к-** стали особливо продуктивними наприкінці староукраїнського періоду.

У цей час спостерігаємо паралельне існування варіантних фемінних назв, утворених від однієї основи за допомогою різних формантів, напр.: *болгарка* ґ *болгариня* (Тимч, 119), *египтянина* / *египтяныня* (Тимч, 878) ґ *егуптянка* (Гал.Кл.Раз., 327) тощо.

Окрім суфіксальних утворень у досліджуваній період натрапляємо на описові назви жінки. Їх, зокрема, виділяє В. О. Горпинич, досліджуючи катойконімну систему на матеріалі «Реєстра всего войска Запорожского». На думку вченого, «закодowanими» назвами жінки виступають сполучення іменників «зять», «муж» із присвійним прикметником, напр.: *болоховчинъ зять* (= зять болоховки), *браславчинъ зять* (= зять браславки), *коломыйшинъ зять* (= зять коломыйки), *корсунчинъ муж* (= муж корсунки), *чигиринчинъ муж* (= муж чигиринки) тощо [4, 182].

Із часом, у силу різних причин, зокрема з метою найточнішої ідентифікації людини, етнонімні та катойконімні утворення переносяться у царину антропоніміки. Звичайно, про прізвища в староукраїнський період розвитку мови говорити зарано, оскільки такі номінації ще не були спадковими й однаковими для усіх представників роду. Йдеться про допрізвищеві назви, утворені від назви місця проживання чи походження людини. Такі відойконімні позначення особи в лінгвістиці посідають друге за продуктивністю місце (після відіменних прізвищевих назв на кшталт *Антипенко* F в ід *Антип*, *Горпинич* F в ід *Горпина*, *Іваненко* F в ід *Іван* тощо).

Пояснюючи популярність відтопонімних прізвищевих назв, Ю. К. Редько пише: «Коли людина була не місцева, усіх цікавило питання, звідки вона прибула, звідки походить. Визначення типу «полтавець» або «поліщук» було достатньою характеристикою, що відрізняла пришельця від місцевого населення» [8, 36].

Як і у звичайних назвах жінки за місцем народження або проживання, її відтопонімні прізвищеві назви утворювалися від чоловічих відповідників. Фемінні назви зазначеного типу ідентифікували «вдів по чоловікові від назви населеного пункту, але в жіночій формі, як спільні сімейно-родові іменування з ознаками пізніших даного типу прізвищ, усталених і спільних для членів усього роду» [10, 167], напр.: *княгиня Марія Збараская* (АрхЮЗР I/X, 507), *панї яхна кыиска* (ССМ I, 581), *госпожа Яворска* (МЗел, 12) та ін. Як видно з прикладів, такі номінації спочатку характеризували переважно соціальну верхівку (на це вказують титули F *княгиня* (жінка з князівського роду), *пани* або *госпожа* (жінка з шляхетського або міщанського роду)).

Фемінні прізвищеві назви були структурно строкаті. Здебільшого це одночленні утворення відойконімних прикметникових форм на -ска, -ская, -цка, напр.: *кн(#)г(и)ни Сатыевская* (AS I, 57), *Угрыновская* (РИБ, 437), *Сикулинська* (ОКРЗ III, 322), *Хлївицька* (Chlewiczka) (ОКРЗ III, 243); *пани Бабицка* (АБМУ, II), *пнї Олианская* (ДНРМ, 133) тощо.

Двочленні фемінні прізвища на -ска, -ская, -цка, -цкая утворювалися від прізвища чоловіка відойконімичного походження на -ский, -цкий, напр.: *Боровицкая Ивга* (ДНРМ, 336), *Марія Хомїцка*, *Феодосія Юрковска* (СПЛЕ, I зв.), *Мозырская о(к)сюта* (АКЖМУ, 7), *Марія Томашевска* (МЗел, 12) та ін.

Тричленні назви жінки за чоловіком F це теж, як правило, комбінації з прикметниковими утвореннями. Найтипівішими серед них є іменування типу власне ім'я жінки + іменування по чоловікові на -ова (-ева), -овая від його власного імені чи патронімичної назви + іменування по чоловікові на -ова (-ева) від його прізвища, патронімичної назви чи назви за професією + іменування на -ска, -ская, утворене від прізвища чоловіка за місцем проживання, напр.: *Кн#гин# Мар# Семеновая Ровенская* (AS I, 242), *пани Горностаева Олена Чорторыская* (АрхЮЗР I/VI, 362) та ін.

Висновки:

1. Назви жінки за національною, територіальною й етнічною приналежністю в давньоруській та староукраїнській мовах були малопоширеними порівняно з назвами особи чоловічої статі.

2. З погляду словотвору такі фемінні номінації утворювалися здебільшого суфіксальним способом від відповідних маскулізмів. Продуктивним засобами формування суфіксальних жіночих дериватів (як власних, так і загальних) виступали форманти -к-а / -янк-а, ин-я (-ын-я).

3. Важливим компонентом суфіксального творення фемінних назв за ознакою етнічної, територіальної та національної приналежності є морфонологічні особливості поєднання твірних основ і дериваційних формантів, зокрема зміщення акценту, чергування звуків, усичення кінцевих елементів твірних основ. Можливим є одночасне існування різносуфіксальних утворень.

4. З часом назви жінок за місцем проживання, а також за національністю й расою стають основою для утворення прізвищевих назв. Такі фемінні номінації є, знову ж таки, відмаскулінними. Відойконімні фемінні прізвищеві назви F це переважно одно- або кількачленні сполучення на -ска, -ская, -цка, -цкая, утворені від прізвища чоловіка за місцем проживання.

Перспективним вважаємо подальше дослідження фемінних назв за ознакою етнічної, національної приналежності й за місцем проживання, а також опис відойконімних прізвищ жінки на матеріалі української мови XVIII–XXI століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарх Ю. С. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка / Азарх Ю. С. F М.: Наука, 1984. F 247 с.
2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI F XVII століть : словотвір і семантика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. П. Брус. — Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.

3. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові (Питання словотвору, слововживання та нормування) / Горпинич В. О. Ф. К., 1979. Ф. 158 с.
4. Горпинич В. О. Фамилії як источник изучения исторической катойконимии // Слов'янська ад'ектонімія і катойконімія / В. О. Горпинич. Ф. Дніпропетровськ, 2003. Ф. 407 с.
5. Грещук В. В. Словотвір у сучасній науковій парадигмі / В. В. Грещук // Грещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур. Ф. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. Ф. С. 19-28.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / Загнітко А. П. Ф. Донецьк: ДонНУ, 1996. Ф. 437 с.
7. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. — М.: Изд-во иностр. лит., 1951. — 492 с.
8. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Редько Ю. К. Ф. К., 1969. Ф. 255 с.
9. Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Електронний ресурс] / С. П. Семенюк. — Запоріжжя, 2000. — 19 с. Ф. Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/6621.html>
10. Сенів М. І. Основні способи й засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. // З історії української лексикології / М. І. Сенів. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 160-200.
11. Шпілько І. М. Фемінитиви з формантом -ка в українській і словацькій мовах [Електронний ресурс] / І. М. Шпілько. Ф. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vdpu/Movozn/2010_16/article/61.pdf

ДЖЕРЕЛА

АБМУ	Ф	Акты Бориспольского мѣйскаго уряда (1612-1699). Ф. К., 1892. Ф. 112 с.
АКЖМУ	Ф	Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588). Підготував до видання М. К. Бойчук. Ф. К.: Наукова думка, 1965. Ф. 191 с.
Ак.ЗР	Ф	Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археорграфической Коммиссією. Ф. Т. I (1340-1506). Ф. СПб., 1846 г.
АкЮЗР	Ф	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археорграфической Коммиссією. Ф. СПб., 1863-1892 г.
АрхЮЗР	Ф	Архивъ Юго-Западной Россіи, изд. врем. Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Ф. К., 1883-1914. Ф. Ч. I-VIII.
Гал.Кл.Раз.	Ф	Гаятовский Іоаникій. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. Ф. К., 1985. Ф. 443 с.
ДНРМ	Ф	Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підготував до видання В. А. Передриєнко. Ф. К.: Наукова думка, 1976. Ф. 416 с.
Жит. Св.	Ф	Збірник Житій Св. Март, Априль, Май, Іюнь, Іюль, Августь. Рукопис. Бібл. кол. Лаврська ф. 155 (Петровъ ф. 370). 644 к. in fol. Скоропис XVII в.
ЛЛ	Ф	Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. Ф. Т. II. Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 г. XVI с. Ф. 938 стб., 87, IV с.
ЛЛ	Ф	Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. Ф. Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Фототипическое воспроизведение издания 2-го изд. 1926/1928. Ф. 540 стб., 541-580 с.
МЗел.	Ф	Метрикальна книга села Зелена Надвірнянського повіту від 1740-1787 рр. Ф. ЦДІА у Львові, ф. 201, п. 4, спр. 687.
ОКРЗ	Ф	Описи королівщини в руських землях XVI в. Ф. Львів, 1895-1900. Ф. Т.3.
РИБ	Ф	Русская историческая библиотека. Литовская метрика. Ф. СПб., 1910-1915. Ф. Т. 27, 33.
СПЛЕ	Ф	Списки прихожих Львовской епархии 1763 р. Ф. ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 885.
ССМ	Ф	Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Ф. К.: Наукова думка, 1977-1978. Ф. Т.1. Ф. 630 с. Ф. Т. 2. Ф. 591 с.
СУМ	Ф	Словник української мови XVI Ф. п.п. XVII ст. (Львів, НАНУ, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ф. Вип. 7. Ф. Львів, 2000. Ф. 255 с.
Тимч	Ф	Історичний словник українського язика. Т. 1. Харків-Київ, 1930-1932. Ф. 947 с.
AS	Ф	Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366-1596. Ф. Lwów, 1887.

Речь идет о процессе формирования названий женщины за признаком территориальной, национальной и этнической принадлежности. Особенное внимание уделено словообразовательной базе этих феминных номинаций и суффиксальному способу образования; рассматривается продуктивность формантов -к-а, -ин-я.

Ключевые слова: историческое словообразование, дериватология, суффикс, феминитив, маскулизм, катойконим, этноним, отойконимное фамильное название.

The article is devoted to the process of development of feminitives according to their territorial, national and ethnic characteristics. Special attention is given to a suffixal way of feminine derivation, to word-formation base of these personal names and to the problem of productivity of formants -к-а, -ин-я.

Keywords: historical word-formation, derivatology, suffix, masculine noun, feminine noun, ethnonym, deoiconym family name.

УДК 811.161.2'373.2-112

В. В. Денисюк